

MÚTUES NOTÍCIES GALLEGUES I CATALANES DELS TEMPS DE L'AVANTGUARDA

Juan M. Ribera Llopis

Universidad Complutense Madrid

Olivia Rodríguez González

Universidade da Coruña

I. Límits d'uns temps passats

Quadratura del cercle cronològic per als nostres interessos, assenyalem, acollint-nos al canònic volum d'*Historia de las literaturas de vanguardia* de 1953 de G. de Torre (1965: 69, 93), que el nus de l'avantguarda europea literària es lliga entre 1918 i 1939, amb significatius antecedents des de 1908-1910, amb eixos remarcables com 1923-1924 i amb derivacions per a l'estudiós fins als anys seixanta. Segons la mateixa font (Torre 1965: 576-582) —tot incloent-hi dades que no apareixien en la seva primera *Literaturas europeas de vanguardia* de 1925 (*vid.* ed. 2001) i que semblen manllevades de *L'avantguardisme a Catalunya* (1932) de G. Díaz Plaja—, signes d'avantguarda en català es daten des de 1917 —“Oda a Guynemer” de J. M. de Junoy, irrupció de J.V. Foix o la revista *Trossos*—; també certifica el seu desenvolupament fins a donar notícies de les darreries dels anys vint. Pel que fa a la documentació en gallec (Torre 1965: 549-550), tot revisant la presència ultraista en certes publicacions espanyoles, esmenta la primigènia *Revista de Casa América-Galicia*, transformada en *Alfar* (d. 1923), i *Ronsel* (d. 1924) a càrrec d'Evaristo Correa-Calderón i Álvaro Cebreiro.

Dins d'aquest enquadrament, historiografies gallega i catalana puntualitzen uns cicles i unes experiències que marcaran el temps que ens proposem revisar. J. Molas (1983: 16, 23-24, 39, 91-109) fixa per al cas català els marges de 1916-1938, amb prolegòmens plàstics des de 1912-1913 i precedents literaris ja el 1904, i perfila un més definit recorregut entre 1916-1925 que es perllongaria al llarg de la dècada dels anys trenta. Per la seva banda, l'avantguarda gallega s'organitza al voltant de 1922, data del manifest *¡Más allá!*, o de 1925 com any de trobada entre els seus prosèlits

i s'arriba a parlar de la “generación de 1925”, segons denominació de X. Bal y Gay (*vid.* Pena 1979: 56-57; Méndez Ferrín 1984: 51-67; López-Casanova 1992; Pena 1996: 44-46). És protagonitzada per escriptors nats cap al 1900, a partir del que R. Carballo Calero (1981: 691) projecta la confusa denominació historiogràfica de “novecentistas”, colla dins la qual tindrien cabuda tant els creadors de pràctica “vanguardista” com els d’altres plantejaments estètics; tots ells, en qualsevol cas, s’haurien mogut entre la guia i la ruptura respecte als homes de *Nós*, actants de funció tutelar, anys vint endavant, d’acord amb, per exemple, de X.L. Méndez Ferrín. Sobre aquest eix, no obstant això i per als nostres interessos, marcarem també els límits: com a llindar, valguin els inicials poemes de Vicente Risco que irrompen el 1918, tot creuant ritmes modernistes amb imatges avantguardistes (Bernárdez 1994: 6), i que entre 1919-1920 van d’uns dubtosos cal·ligrames (Bernárdez 1994: 7; Rodríguez González 2001: 137-138) al poema futurista “U... ju juu...” publicats en *A Nosa Terra* (núms. 94, 113), evolució risquiària amb la qual enllaça la funció del polígraf com a guia-informador després tractada i que ens apropa al manifest citat; pel que fa a l’altre extrem temporal, vegi’s, per exemple, la revisió de D.Vilavedra (1999: 194-202) i la notificació de poemaris dels anys trenta, tot i el replantejament o no del “neotrovadorismo” com a proposta avantguardista, i l’aparició de publicacions que arriben al 1935. Afegirem, sols a manera de *coda*, la referència a les consideracions de X.R. Pena (1996: 51-60) que, més enllà de les marques anuals, veu un fons de correlació en els substrats de les avantguardes gallega i catalana i s’acull a criteris de J. Molas (1983: 15, 17, 19) per al cas català.

II. Intercanvis en l’entramat d’uns temps literaris

En aquesta cronologia, les relacions literàries gallego-catalanes evidencien una xarxa d’aproximació dinamitzada en una doble coordenada. Una d’elles no és estrictament avantguardista pel seu contingut, malgrat algun nom dels interlocutors pugui coincidir en ambdues. Som del criteri que cal recuperar, encara que en sentit restrictiu, aquest nivell de documentació sobre el qual ragen els brolladors de l’avantguarda. Ens acollim al nostre particular estat de la qüestió (Ribera Rodríguez 2000-2001) per a recuperar dades i dates que en l’esmentat treball remetent a fonts prèvies, en l’elaboració de les quals venim treballant des de 1995.

Coordenada i entramat citats suposen la collita de la cultura literària del canvi de segles i l’inici d’una nova centúria que s’asseu, al mateix temps, sobre l’encontre gallego-català vuitcentista. Volem dir amb això que el filtrat que l’espectre gallec féu del Modernisme i del Noucentisme catalans successivament des de finals de la primera dècada del nou-cents i al llarg dels anys deu, tindrà la seva immediata projecció. Si la visió catalana de Galícia havia estat en aquelles dates més contemplativa —Joan Maragall mitjançant el registre de la seva poètica per a refer impressions d’un viatge galaic en una lletra a Josep Pijoan i recuperant una “ànima” atlàntica de referents encara rexurdentistes; Carles Riba emprant el gallec com a vehicle al·lòfon

en la intimitat—, els escriptors gallecs que ocuparien l'escena dels anys vint i trenta digerien un rere l'altre Joan Maragall, Gabriel Alomar, Santiago Rusiñol, Dídac Ruíz, Eugeni D'Ors, i tampoc sembla que fossin aliens als exercicis plàstics de l'esmentat Rusiñol o d'Adrià Gual, Alexandre de Riquer, Apel·les Mestres o Isidre Nonell. Vicente Risco des de 1909, Alfonso R. Castelao des de 1912, els modernistes del “Cenáculo de Ourense” al llarg dels anys deu... : tots ells experimenten un aprenentatge català que es projectarà en resultats ideològics i artístics dins la cronologia que aquí ens interessa. Vejam la prova: la relació cada vegada més estreta entre Castelao i Catalunya des de 1923 —entre la fundació de la *Triple Alianza* i la de *Galeuzka*— i els repetits viatges entre 1932 i 1937, trobada més i més marcada i condicionada per qüestions d'abast polític; o, en el cas de Risco i entre altres ecos modernistes, la persistent devoció maragalliana encara exhumada el 1960 des de les pàgines de *La Región* (núms. 15767, 15773) o els nexes de *Os europeos en Abrantes* (1927) amb *El Poble gris* (1902) de Santiago Rusiñol, i també la *pegada*, en mot gallec, de les tesis noucentistes del “filòsof catalán” Eugeni D'Ors en els seus “neosofismo” i “nacionalismo”, per exemple, i ja des de 1918 (*A Nosa Terra*, núm. 61), l'influx del lèxic orsià en el discurs de l'autor d'Ourense i la relectura de les seves obres, posem per cas, encara el 1959 (*Punta Europa*, núm. 37), i el sosteniment de Xènius en alguns suports de la seva *Teoría do Nacionalismo Galego* (1920), malgrat fos per acabar marcant una diferència com després revisarem breument.

Uns lligams, doncs, amb la cultura catalana que Vicente Risco destacaria en el seu document generacional de 1930, *Nós, os inadapados*, ben avançades les dreceres dels integrants del grup, i que haurien pesat en els anys de formació; uns referents vius coetàniament als exercicis pròpiament avantguardistes que no eren estranys als mateixos conreadors d'aquest altre vessant creatiu: ja Vicente Risco, i pel que portem dit a propòsit de la seva lírica, confabula les dues coordenades establertes i podem afegir el nom de l'avantguardista Evaristo Correa Calderón (Pena 1996: 61) que publicava el 1918 en *A Nosa Terra* (núm. 76) la traducció “Unha vos” en què reconeixem l'estrofa V de “l'Himne Ibèric” de Joan Maragall. Aquesta intersecció entre autories i lectures és carta de naturalesa en un mitjà en el qual es podran adobar els contactes estrictament avantguardistes en revisar la segona de les nostres coordenades. I tot això en un moment en què venia a neutralitzar-se la relació catalano-gallega, quasi viscuda segurament fins llavors amb certa preminència des de la banda catalana, tal i com hem plantejat en altres ocasions. Quotes històriques de maduresa gallega són potser les que documentava Vicente Risco, valent-se d'elements del mestre D'Ors, per ordenar la seva tesi del “atlantismo” com a alternativa a la “crise do europeismo” i per contra de “l'europeísmo mediterráneo que debe ser superado” (Risco 1994: 43-47): partint d'un “... dos seus *Glosaris*”, d'Eugeni D'Ors, on s'oposaven la cultura mediterrània o de la intel·ligència, l'oriental i yankee o de la voluntat i la portuguesa i gallega o de la memòria, l'ourensà contraposava la força atlàntica, “forma da era futura”, com a via de rescatar una “... España enteira ata agora infestada de mediterraneísmo” i com a forja de nacionalisme gallec i de la civilització cèltica, “... escurecida e asoballada por unha civilización estraña e inimiga, que é a civilización

mediterrànea, traguida aquí polo imperialismo romano, prototipo de tódolos imperialismos”.

III. Veus i missatges des del cau de l'avantguarda

Aquestes aigües tan agitadaes no desferen l'arc-pont que, “... del Cabo de Creus al de Finisterre”, en visualització de 1901 per part d'Aurelio Ribalta, remetia als lligams regeneracionistes del segle anterior i que, d'alguna manera, s'havia enfortit en l'aprenentatge de derivacions literàries abans resumit. Deixant de banda les “Triadas druídicas” de Vicente Risco —cal·ligrama o no tant, que, segons les dades de publicació conegudes, no han de relacionar-se amb les formes similarment triangulars del “Poema de Catalunya” de J.V.Foix, datat el 1920 (*La Cónsola*, II; v. Molas 1983: 60, 188, 214)—, l'ordenació de la trobada entre avantguardes gallega i catalana, tot seguint l'aparició dels documents, no pot obviar la via castellana: entre 1919-1920 Vicente Risco publicà en l'ultraista *Grecia*, àmbit on col·laboraren diversos escriptors gallecs (Pena 1996: 63), els poemes castellans “El anticuario” i “Bambalinas”, tinguts pels seus textos més avantguardistes (Bernárdez 1994: 8); aquest mateix àmbit, el de les revistes *Grecia* i *Ultra*, era sovintejat per Joan Salvat-Papasseit, mitjà que, segons recorda Tomàs Garcés (1991: 204) “... seguia molt de la vora, en un diàleg freqüent” el poeta català: potser, doncs, per aquí s'inicià el contacte que conduiria a la relació personal i hipotètica sobre la qual de vegades s'ha interrogat la crítica i a les mútues dedicatòries; l'autor català dedicaria al gallec “Encara el port” del volum de 1921, *L'irradiador del port i les gaviñes*. (*Poemes d'avantguarda*), situat tot just abans “d'Esgarip” dedicat a Tomàs Garcés (Salvat-Papasseit 1962: 33-34) i, viceversa, el gallec al català el poema “O mar cantou”, posat darrera “d'O vento pasa”, dedicat a Garcés (Risco 1921: 6). Mentrestant, Vicente Risco (1920-a: 6) havia presentat “A Avant-Garde Catalana” a Galícia en un condensat exercici d'article-ressenya-traducció i després d'haver rebut de Tomàs Garcés, “... a quen xa coñecen os leutores de *A Nosa Terra*” —¿potser a partir de la col·laboració del poeta com a informador (per ex. *A Nosa Terra* núm. 93 sobre la traducció de Ramón Cabanillas al català) o d'un posterior article de Garcés sobre “Àngel Guimerà, poeta” a *Nós* (núm. 3)—, *Poemes en Ondes Hertzianes* de Joan Salvat-Papasseit i *Poemes & Cal·ligrames* de J.M. de Junoy, potser aquests i altres títols com a intercanvi del material gallec que Garcés rebia en un butlletí per ell dirigit (v. Alonso Montero 1993: 113); el primer, Salvat, el qualifica de cubista i destaca els seus referents pictòrics, els cal·ligrames, la sensibilitat i el sentiment que fan tremolar aquelles “arquitecturas sabias” i “a vibración” del català que falta “... nos mais dos colaboradores de *Grecia* [en els quals] non atopo senon xustaposición d'imaxes, quero que sexan sempre ben costruidas”; el segon, Junoy, queda lligat a Apollinaire, mestre que ja l'havia alabat per “l'Oda a Guynemer”, composició que també prefereix Risco, qui considera que el poeta català supera el seu model fins a simplificar la seva proposta poètica en “... un teorema”; i tanca l'article, a més de les

referències a les il·lustracions del primer llibre per part de Rafael Barradas i de Joaquim Torres García, amb la traducció del poema de Tomàs Garcés “Arco da Vella”, potser una estrofa o potser uns versos d’una composició seva.

La profundització en aquesta literatura anunciada mitjançant l’acomiament d’aquest primer text es confirmarà dos números més tard. El setembre del mateix any, Vicente Risco (1920b: 8) ressenya i resumeix el manifest futurista de Joan Salvat-Papasseit *Contra els poetes amb minúscula*, destacant-ne la condemna a la imposició literària espanyola i la vigorositat del concepte de Poeta, sempre galleguitzant l’abast del seu ideari; el manifest, diu Vicente Risco, li venia comentat per Tomàs Garcés, qui destaca la figura del “Poeta Civil” mentre que l’autor gallec l’anomenaria “Poeta Étnico”, i el text de Risco acaba amb la consideració de la mancança a Galícia d’un programa d’aquest tipus, per falta d’atreviment, fins i tot de part dels “... galegos que escriben en castelán, poetas con minúscula, minúsculos iles mesmos, a maoría...”.

El comentari de Vicente Risco semblà convertir-se en una crida, almenys així ho arrellegà Manuel-Antonio, el qual, com és sabut, en un condensat *corpus* epistolar entre setembre i desembre de 1920, acudeix a l’oracle des d’“... unha aldea, a trasmán de todo movimiento cultural” per demanar-li el manifest català a més del seu *Preludio a toda Estética Futura*, la referència de volums i publicacions d’orientació avantguardista i una sincrètica descripció dels diferents *ismes*, deures tots ells acomplerts en dues lletres pel guia qui, en la primera resposta, l’anima cap a la novetat, encara que no gratuïtament, i destaca que per als foranis “o enxebrismo” pot ésser la novetat oferida des de Galícia, cosa que podria explicar l’esmentat adjectiu “étnico”. Per carta de Nadal de 1920, sabem que Manuel-Antonio ha rebut el manifest català (Manoel-Antonio 1979: 74-79), text que formaria part dels volums catalans que, sense especificar, ens diu D. García-Sabell (1972: 42) que romanien en la biblioteca del poeta gallec. (*vid.* a més Axeitos 1992: XV).

Vicente Risco escrivia en la primera resposta al poeta: “Pedirei pra V. aixiña o manifesto futurista de J.Salvat-Papasseit, e mandereillo tan logo como o reciba”. Si els poemes de tall preavantguardista o ultraista segons els crítics, aquells ja citats i dedicats i apareguts sota la rúbrica “Lírica nova”, no tenen altra raó prèvia —la dels primers contactes— podrien ésser signe de l’agraïment pel manifest demanat i tramès —¿Salvat via Garcés? ¿directament via Salvat?— entre tots ells i amb Manuel-Antonio com a destinatari final.

Ja ha estat moltes vegades repetit que *¡Máis alá!*, signat per Manuel-Antonio i Álvaro Cebreiro, no és estrany a la lectura del manifest català (v. per ex. Pena 1996: 138-139; Bernárdez 2001: 110). Sorprèn, en tot cas, que la seva aparició no ressonara en l’àmbit català mentre els catalans seguien presents en les pàgines gallegues d’abast avantguardista, com és el cas d’Eugeni D’Ors i d’il·lustracions de Salvador Dalí a *Ronsel* (Pena 1979: 67-68): entre 1918-1923 (Bernárdez 1994: 19), en un moment en què Vicente Risco encara compleix una específica funció de divulgador poètic ¿no comunica als amics Garcés i Salvat-Papasseit l’aparició del desitjat manifest gallec en la gènesi del qual estaven d’alguna manera involucrats? ¿foren

potser els hipotètics receptors els qui no trameteren la suposada notícia a les publicacions que tan puntualment informaven? També és cert que la —dubtosa— difusió madrilenya, francesa, italiana, anglesa i portuguesa del manifest, no sempre constatada pels comentaris de les revistes destinatàries (Dasilva 2001: 171), no contemplà per part dels seus autors una adreça catalana. Potser, en aquest cas, la funció d'intermediari havia de cobrir-la Vicente Risco. Si ho va fer o no, sols ho sabríem esbrinant l'epistolari inèdit Risco-Garcés i, tal vegada, amb Salvat-Papasseit, assignatura pendent per la nostra part que ens ha de portar a la Fundació Vicente Risco.

En qualsevol cas, aquesta no notificació pública de l'aparició de *¡Más allá!* es correspon amb el silenci català davant la publicació del poemari *De Catro a Catro* (1928) de Manuel-Antonio que, com veurem, ens sembla que sí arribà a les mans de Tomàs Garcés i, d'alguna manera, amb la desinformació pública catalana sobre l'avantguarda galaica, excepció feta dels poemes gallecs publicats el 1921 en *El Dia* de Terrassa, composicions de Ramón Cabanillas, Vicente Risco, Gonzalo López Abente i Manuel-Antonio (v. Ventura 2000: 1553-1561). A la recerca d'alguna notícia sobre la recepció d'aquells primers dos textos, hem revisat els números adients de *L'Amic de les Arts*, *La Revista*, *La Nova Revista*, *Hèlix*, sense cap èxit ara per ara. L'inici de la revisió de *La Publicitat/d* on col·laboraven J.M. de Junoy i Tomàs Garcés tampoc ens ha ofert, de moment, cap referència. El silenci que, tant de bo, pugui trencar l'increment de fonts es correspon amb la falta d'informació generalitzada. Només hem trobat una al·lusió a *L'Amic de les Arts*: Sebastià Gasch (1928: 220-221) dedica un acurat i ben il·lustrat article de la sèrie "Els pintors nous" a María Mallo, "... la joveníssima pintora gallega", qui exposaria a Barcelona en una col·lectiva "lògicofobista" a la Sala Catalònia el 1936 (Molas 1983: 109). Hem de dir, una vegada més, que ens sorprèn el buit editorial en la ben documentada vida literària catalana d'aquell temps. Més encara quan ens consten contactes personals com els esmentats o com els que recuperarà Agustí Calvet i Pasqual, "Gaziel" (1970: 985), en text de postguerra però remetent als temps prebèl·lics. Els poemes catalans d'Álvaro Cunqueiro derivats del viatge a Barcelona el 1934, invitat per Carles Riba i per a llegir poesia gallega a "Amics de la Poesia", i origen de l'amistat amb Tomàs Garcés —poemes que contenen avui amb un acurat estudi de X.Alonso Montero i G.Avenzoza (1998)— són el fruit íntim d'aquell intercanvi privat.

IV. Epíleg retardat

Tal vegada la postdata a un diàleg no publicat s'escriuria anys més tard, el 1954 —data de la celebració del III *Congreso de Poesía* a Compostela, justificació editorial del volum immediatament recordat i reconeguda per Garcés (*vid.* Alonso Montero ed. 1993: 115)— en un paisatge propici a les memoracions: a cavall editorial de Santiago i Barcelona, Tomàs Garcés publica l'aplec *Deu poemes gallecs*; volum de traduccions amb una veu matriu -Rosalía- i una veu aleshores jove —Manuel Cuña Novás—, reuneix, a més, els versos de dos poetes grans però actius en el temps del seu intercanvi amb Galícia —el Cabanillas de *Vento mareiro* (ed. def. 1921), el Noriega Varela

de *Do ermo* (d.1920)— i els d'aquells interlocutors generacionals. Aquestes vuit veus són l'eco de la memòria:

“Ara és bedoll” / “Ora é unha abeodeira” d'A. Noriega Varela (*Do ermo*, 1920)

“Camí llarg” / “Camiño largo” de R. Cabanillas (*Vento mareiro*, 1913)

“Boira” / “Brétema” d'E. Montes (*Versos a tres cás o neto*, 1930)

“Sols” / “Sós” de Manuel-Antonio (*De catro a catro*, 1928)

“Alta nit” / “Nauta noite” de L. Amado Carballo (*Proel*, 1927)

“A cau d'orella” / “Lelías ao teu ouvido” de F. Bouza Brey (*Nao Senlleira*, 1935)

“Sota els avellaners” / “Sob as avelaneiras” d'A. Iglesia Alvariño (*Cómaros verdes*, 1947)

“Cantiga nova” / “A unha era ai louriña” d'A. Cunqueiro (*Cantiga nova que se chama riveira*, 1933)

Assenyalem que sols el text d'Iglesia Alvariño és d'un aplec posterior a la guerra, fruit d'un intercanvi continuat, tal i com després es ressenyarà (*vid.* Alonso Montero ed. 1993:115).

La nota introductòria (Garcés 1954: 9-10) remet a una carta de Vicente Risco de 1920 com a detonant memorial: retorna al temps en què Rosalía i Curros caminaven prop de Verdaguer i Maragall, quan li arribaven des de Galícia *A Nosa Terra* i *Nós* acompanyades de volums, primer de Cabanillas i Noriega, després de Manuel-Antonio i Carballo. Ara, escriu en una frase entre passat i present, recupera llibres antics i “... algunes mostres reixides de la més jove poesia gallega”; ens explica, també i d'alguna manera, que llavors va rebre el llibre de Manuel-Antonio pel qual abans ens preguntàvem —“vaixells perduts en alta mar”, “els seus primers llibres”, d'ell i de Carballo—; no ens notifica si les traduccions vénen d'aquells temps o són totes del moment de l'edició: retornem, en qualsevol cas, a un enyorat 1920.

El 1966, Tomàs Garcés (1988: 118-127) tornà físicament a Galícia —A Coruña, Betanzos, Finisterre, Pontedeume, Santiago, Rías Baixas fins Pontevedra, Vigo, Cangas—; en l'estada a Compostela visità la vídua d'Aquilino Iglesia Alvariño i, a l'escalfor de la biblioteca, el dietarista recuperà noms i fets literaris —altra vegada la preguerra en la invocació de Cunqueiro i les noves referències als lligams de postguerra mitjançant el que el pensament refresca al conjur de Ferreiro i *Galaxia*—. En un altre text, Garcés lliga la “negra sombra” / “ombra negra, la meva ombra” rosaliniana que ell traduïra amb una imatge de Jaume Agelet i Garriga (Garcés 1991: 393).

Res més o tot això. Cap refeta puntual del passat. El memorialista i poeta silencià, de Galícia estant, els records que, *in situ*, se l'endurien cap a aquells temps. Se'ls guarda com a única manera de preservar un paradís a punt de perdre's en els límits del viatge real: “... pensem amb el capvespre que s'apaga, que també s'acosta, a grans passes, la fi del nostre viatge a Galícia” (Garcés 1988: 127).

Bibliografía citada

- ALONSO MONTERO, Xesús (ed.). *Carles Riba e Galicia*. Vigo: Galaxia, 1993.
- ALONSO MONTERO, Xesús, AVENOZA, Gemma. “Dous poemas en catalán de Álvaro Cunqueiro”. *Madrigal. Revista de Estudos Gallegos* 1, Madrid (1998): 27-37.
- AXEITOS, Xosé Luis. “Introducción: Biografía e crítica”. Limiar á *Poesía galega completa* de Manuel-Antonio. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 1992. VII-XLVI.
- BERNÁRDEZ, Carlos L. *A emoción da terra. Poesía de Vicente Risco*. A Coruña: Espiral Maior, 1994.
- “O contexto Manuel Antonio. A renovación poética galega e a vanguardia internacional”. *Xornadas sobre Manuel Antonio*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2001. 109-115.
- CALVET I PASCUAL, Agustí “Gaziel”. *Obra catalana completa*. Pròleg de J. Benet, recopilació, ordenació i notes de T. Tebé. Barcelona: Selecta, 1970.
- CARBALLO CALERO, Ricardo. *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia, 1981.
- DASILVA, Xosé Manuel. “O máis acá do manifesto ¡Máis alá!”. *Xornadas sobre Manuel Antonio*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2001. 139-185.
- GARCÉS, Tomàs. *Deu poemes gallecs*. Traducció de T. Garcés. Santiago de Compostela/Barcelona: Atenas A.G., 1954.
- *Prosa completa*. A cura d’A. Susanna. Barcelona: Columna, vol. 1, 1988.
- *Prosa completa*. A cura d’A. Susanna. Barcelona: Columna, vol. 2, 1993.
- GARCÍA-SABELL, Domingo. “Manuel-Antonio, o aparecido”. Limiar á *Poesías* de Manuel-Antonio. Vigo: Galaxia, 1972. 9-60.
- GASCH, Sebastià. “María Mallo”. *L’Amic de les Arts* 28 (1928): 220-221.
- LÓPEZ CASANOVA, Arcadio. “As vanguardas na literatura galega”. *Actas Congreso Internacional da Cultura Galega*. Santiago: Xunta de Galicia, 1992. 415-417.
- MANOEL-ANTONIO. *Correspondencia*. Edición, limiar e notas de D. García-Sabell. Vigo: Galaxia, 1979.
- MÉNDEZ FERRÍN, Xosé Luis. *De Pondal a Novoneyra*. Vigo: Xerais, 1984.
- MOLAS, Joaquim. *La literatura catalana d’avantguarda*. 1916-1938. Barcelona: Antoni Bosch editor, 1983.
- PENA, Xosé Ramón. *A poesía de Manoel António nas literaturas galegas de vanguardia*. La Coruña: La Voz de Galicia, 1979.
- *Manuel Antonio e a vanguardia*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 1996.
- RIBERA, Juan M., RODRÍGUEZ, Olivia. “Relaciones literarias gallego-catalanas (1920-1939): Materiales y propuestas para su estudio”. *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* VII, Madrid, UNED (2000-2001): 121-128.
- RISCO, Vicente. “A Avant-Garde Catalana”. *A Nosa Terra* 126 (1920-a): 6.
- “Un manifesto futurista catalán”. *A Nosa Terra* 128 (1920-b): 8.
- “Lírica nova”. *A Nosa Terra* 138 (1921): 6.

- *Obras completas*. Vol. IV. Vigo: Galaxia, 1994.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Olivia. *Estética e teoría da cultura en Vicente Risco*. Vigo: Galaxia, 2001.
- SALVAT-PAPASSEIT, Joan. *Poesies completes*. Edició a cura de J.Molas. Barcelona: Ariel, 1962.
- TORRE, Guillermo de. *Historia de las Literaturas de Vanguardia*. Madrid: Guadarrama, 1965.
- *Literaturas europeas de vanguardia*. Sevilla: Renacimiento, 2001.
- VENTURA, Joaquim. “Uns poemas galegos no xornal *El Dia* de Terrassa (1921)”. *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*, vol. III. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 2000. 1553-1561.
- VILAVEDRA, Dolores. *Historia da Literatura Galega*. Vigo: Galaxia, 1999.

Ribera Llopis, Juan M. e Rodríguez González, Olivia. “Mútues notícias gallegues i catalanes dels temps de l'avantguarda”. *Actas do VII Congreso Internacional de Estudos Galegos. Mulleres en Galicia. Galicia e os outros pobos da Península. Barcelona 28 ó 31 de maio de 2003*. Ed. de Helena González e M. Xesús Lama. Sada: Edicións do Castro / Asociación Internacional de Estudos Galegos (AIEG) / Filoloxía Galega (Universitat de Barcelona), 2007. ISBN: 978-84-8485-266-7. Depósito Legal: C-27912007.

